

Leonardas Rinkevičius

Instituciniai domenai, įtampos laukai ir institucinės inovacijos. Sociologiniai aspektai*

Santrauka. Šiame straipsnyje pateikiama originali institucinių įtampos laukų koncepcija ir sociologinė jos interpretacija. Analitiškai skiriamos keturios visuomenės institucinės sritys (domenai): biurokratinis, ekonominis, akademinis ir pilietinis. Socialinių veikėjų požiūrius ir elgesį šiuose domenuose struktūrizuoja juose dominuojantys, institucionalizuoti bruožai – vertybinės orientacijos, veiklos tikslų ir būdų samprata bei elgesį norminantis etosas. Šiuo požiūriu, domenai prilygintini Maxo Weberio teorijoje išskirtiems idealiesiems tipams, kuriais apibūdinama socialinių veikėjų veikla, orientuota politiškai ir ekonomiškai. Veikėjų elgesio struktūrizavimo atskiruose domenuose sociologinei analizei straipsnio autorius pasitelkia Anthony Giddenso pasiūlytą teorinį modelį. Skirtinga domenams būdinga socialinės veikos orientacija ir būdai kelia dichotomiškas priešpriešas, įtampas tarp šioms sritims priklausančių veikėjų. Straipsnyje, remiantis Romualdo Grigo pasiūlyta socialinių įtampos laukų koncepcija, teoriškai grindžiamas institucinių įtampos laukų, kylančių tarp atskirų domenų, struktūrinis priežastingumas. Pateikiama keletas empirinių pavyzdžių bei interpretacijų, grįstų teorinėmis išvalgomis. Pateikiama originali tarpinstitucinio mokymosi bei institucinės inovacijos sąvoka bei jos empirinės iliustracijos (svarstoma aktuali naujos atominės jėgainės Lietuvoje plėtros problema).

Esminiai žodžiai: socialinės institucijos, sąveika, įtampos laukai, biurokratiškumas, antrepreneriš-kumas, demokratija, institucinė inovacija

Keywords: social institutions, interaction, fields of tension, bureaucratness, enterpriseness, democracy, institutional innovativeness

Institucinės sritys ir įtampų laukai sociologinių teorijų požiūriu

Sociologinėje analizėje gana įprasta teorinė bei metodologinė prielaida yra ta, jog struktūrinis socialinių veikėjų ryšys su viena

ar kita visuomenės sritimi daro įtaką jų požiūriams, nuostatoms, veiklos orientacijai, normoms ir būdams. Ir priešingai, įsitikini-

* Šis straipsnis parengtas, iš dalies remiantis mokslinio tyrimo, vykdomo pagal EK 6-os Struktūrinės programos (Framework programme) projektą PAGANINI (Participatory Governance and Institutional Innovation), rezultatais bei išvalgomis.

mai, interesai ir jais grindžiama veika gali daryti poveikį įvairioms visuomenės sritims, struktūrizuoti institucinę aplinką. Todėl galima kelti hipotezę, kad tokioje struktūros-socialinės veikos sąveikoje viena institucinė sritis priartinama arba nutolinama nuo kitos, šitaip sudarant prielaidas tarpinstitucinių įtampos laukų formavimuisi.

Skirtingas įvairių visuomenės struktūrų poveikis veikėjų orientacijoms ir elgsenai, sukeliantis įtampą, trintį (angl. *tensions*), taikytas, kaip analitinė koncepcija, mokslo ir technologijos sociologijos bei politikos (*policy*) tyrimuose. Jamison ir Baark (1990) yra išskyrę tris visuomenės domenus, barus (angl. *domains*) ir jiems būdingas politikos kultū-

ras (angl. *policy cultures*) – biurokratinę, ekonominę ir akademinę.

Nors praktiniame politikos formavimo procese jos susikerta, sutampa, tačiau, analitiniais sumetimais, jas verta skirti kaip *idealius tipus*. Jos egzistuoja kaip interesų raiškos arba institucinės sąveikos tinklai ir daro didelę įtaką praktinei politikos raidai (Jamison ir Baark 1990; 32).

Kaip teigia koncepcijos autoriai, šie barai, domenai, pasižymi skirtingais bruožais: skirtingomis vyraujančiomis doktrinomis (bendriausio lygio nuostatomis, principais, siekiais), dominuojančiais veiklos mechanizmais, socialinės sąveikos būdais (angl. *steering mechanisms*) ir etosu (angl. *ethos*, t.y. veikos stiliumi bei jį struktūruojančiomis

Institucinis domenas ⇒ Dominuojantys bruožai ↓	Biurokratinis	Ekonominis	Akademinis	Pilietinis
Socialinę veiką orientuojantys siekiai, principai, vertybės	<i>tvarka</i> <i>numatomumas</i>	<i>ekonominis augimas</i> <i>efektyvumas</i>	<i>švietimas</i> <i>žinojimas</i>	<i>demokratija</i> <i>viešumas</i> <i>lygiateisiškumas</i>
Dominuojantis socialinės sąveikos būdas	<i>planavimas</i> <i>prognozavimas</i>	<i>ekonominiai sandoriai</i>	<i>recenzavimas</i> <i>citavimas</i>	<i>piliečių dalyvavimas vertinant ir priimant sprendimus</i>
Etosas, dominuojantis sąveikos stilius	<i>formalizmas</i> <i>biurokratizmas</i>	<i>verslumas</i> <i>antrepreneriškumas</i>	<i>moksliškumas</i>	<i>piliečių įgalinimas ir informuotumas</i>

1 pav. **Instituciniai domenai: įtampos laukų formavimosi ištakos**

Šaltiniai: (Jamison 1997; Rinkevicius 2000).

vertybinėmis orientacijomis ir normomis). Vėliau ši analitinė koncepcija buvo papildyta ketvirtąja, ypač svarbia, sritimi, – pilietiniu, civiliniu domenu (Jamison, 1997; Giuliani, Rinkevičius, Sverrisson, 1998; Rinkevičius 2000).

Domenu koncepcija akcentuoja idealius tam tikrų domenu tipus ir jiems būdingus, veikėjų elgesį struktūruojančius, bruožus. (Ne)atitiktis ar priešprieša tarp įvairiems domenams būdingų veikos siekių, principų, būdų ir normų formuoja įtampą, trintį tarp šioms sritims priklausančių (arba su jomis savo veiklą siejančių) veikėjų.

Pavyzdžiui, priklausymas valdžios institucijoms (biurokratinei sričiai) struktūriškai orientuoja veikėjus siekti tvarkos, planingumo. Tokių principų laikymasis ir atitinkamų socialinės praktikos būdų dominavimas įtvirtina šios institucinės srities veikėjų polinkį į formalizmą ir biurokратиškumą, kuris pasireiškia veikėjų poelgiuose, dominuojančiuose socialinės sąveikos mechanizmuose, pačiame sąveikos etose – įnormintuose požiūriuose ir lūkesčiuose. O ekonominėje (ūkio) srityje dominuojantys bruožai – verslumas, lankstumas, spartaus ekonominio augimo siekis. Šioje institucinėje srityje svarbiausias socialinės sąveikos mechanizmas yra komerciniai sandoriai, o etosas – antrepreneriškumas. Lyginant su šiais bruožais, struktūrizuojančiais ūkinės veiklos siekius, principus ir būdus, formalizmas ir biurokratizmas yra visiškai priešingybė. Todėl viešosios politikos formavimo procese, kuomet sprendimų formavimą įtakoja valdžios ir ūkio struktūroms (domenams) priklausantys socialiniai veikėjai,

jų požiūrių ir veiklos principų neatitikimą (bei galimų įtampos laukų formavimąsi) lems ne tik asmeniniai ar organizaciniai prieštaravimai, bet ir šiems domenams imanentiškai būdingi skirtingi veikos (agencijos) principai ir būdai.

Pilietinei sričiai būdingi demokratijos ir piliečių dalyvavimo, įgalinimo siekiai, kuriuos socialinėje praktikoje įprasmina mechanizmai, sudarantys prielaidas viešai piliečių nuomonės išraiškai, viešai diskusijai aktualiais ūkio, politikos, mokslo, kultūros raidos klausimais. Pilietinis domenas struktūrizuoja tokį sprendimų priėmimo mechanizmą valdžios ir ūkio institucijose, kuris grįstas sprendimų demokratiškumu, skaidrumu ir teise bei galimybe šiuos sprendimus vertinti ir legitimiai įtakoti kiekvienam eiliniam piliečiui ar bendruomenei. Demokratiškumo ir lygiateisiškumo siekis, „indoktrinuotas“ (vartojant Leonido Donskio taiklią sąvoką; Donskis 1997) pilietiniame domene, turėtų įtvirtinti, institucionalizuoti konkrečius socialinės sąveikos ir priežiūros mechanizmus.

Šie viešumo, informuotumo ir dalyvavimo instituciniai bruožai užtikrintų, pavyzdžiui, sprendimų dėl Ignalinos atominės jėgainės uždarymo ar plėtros priėmimą (atsižvelgiant į paprastų piliečių, jų grupių, bendrijų bei kitokių organizacijų nuomonę, randant jų daugumai priimtina sprendimo variantą arba sprendžiant Kazokiškių sąvartyno kontroversijas). Šis koncepcinis modelis tiktų analizuojant Vilniaus Žvėryno ar Žirmūnų rajonų (analogiškai Kauno Lampėdžių ar Šančių) bendruomenių kontroversišką dalyvavimą ir prieštarinę sąveiką su valdžios

institucijomis, ieškant teritorijų plėtros ir bendruomenių darnios raidos sprendinių. Ši dalyvavimo ir demokratiškumo orientacija neretai kertasi su verslininkų noru priimti sprendimus maksimaliai greitai, kad nebūtų išaldytas kapitalas, kuris, „besisukdamas“ maksimaliu greičiu, duotų maksimalią apyvartą ir pelną. Taip pat jis kertasi su biurokratinei sričiai būdinga tvarkos nuostata, kuri tampa institucionalizuota formaliose (bet dažnai neveiksmingose) „visuomenės informavimo“ arba „derinimo su „visuomene“ procedūrose, kurių institucinį pagrindą sudaro poįstatyminiais teisės aktais įtvirtinta procedūrų seka, kurios negalima nepaisyti; o piliečių ar bendruomenių priešara greitai susilaukia „tvarkos“ doktrinai būdingo biurokratinio atsako – „viskas pagal įstatymus“.

Pilietiniam domenui būdingi bruožai kertasi ir su kitais biurokratinėje srityje dominuojančiais principais bei veiklos mechanizmais. Pastarieji dažnai yra persipynę su akademinėi sričiai būdingais moksliskumo, „išmanymo“ principais bei „mokslinės ekspertizės“ socialinės veikos procedūromis. Pavyzdžiui, neretai pastebima trintis nekasdienių situacijų atvejais, kuomet, nepaisant piliečių siekio būti informuotiems ir dalyvauti tam tikrų projektų svarstymo ir vertinimo procese, realiai pasireiškia valdininkų polinkis klausimus spręsti laikantis griežtai nustatytos tvarkos, įsileidžiant į formalų svarstymą tik valdžios struktūrų atstovus bei jų pasirinktus įvairių sričių ekspertus. Poreikis išklausyti „nespecialistų“ nuomonę prieštarauja tiek biurokratinei „tvarkos“, tiek ekonominei „efektyvumo“ doktrinai bei veiklos prin-

cipams, tiek akademinėi recenzavimo (šiuo atveju ekspertizės) nuostatai.

Remiantis sociologine literatūra, pavyzdžiui, Eisenstadto (1968) darbais, domenus (veiklos barus) galima apibūdinti kaip socialines institucijas arba institucines sritis (kadangi šie struktūriniai dariniai aprėpia ir dominuojančių principų bei orientacijų jungtį, ir tam tikras organizacijos formas bei nusištovėjusius praktinės veiklos būdus).

Galime teigti, kad šios institucinės sritys pagal savo pobūdį jungia du socialinių santykių struktūrizavimo tipus, kuriuos Giddensas (1984) apibūdina šitaip:

Struktūra, kaip ją supranta funkcionalistai, čia yra „išoriška“ – kaip žmogaus veikos (*human agency* – L.R.), nepriklausomo subjekto laisvos iniciatyvos apribojimų šaltinis. <...> Kita vertus, [ši struktūra – L. R.] suvokiama ne tik kaip esamybių (*presences*) struktūrizavimas, bet kaip esamybių ir nesamybių (*absences*) sankirta; kertiniai kodai turėtų būti nustatyti, išvesti iš paviršinio pasireiškimo (*inferred from surface manifestations*). (Giddens 1984; 16–7)

Šią teorinę struktūrizacijos koncepciją galima iliustruoti įvairiais pavyzdžiais. Tarkime, aplinkosaugos inspektorius (t.y. aplinkosaugos institucijoms – biurokratinei sričiai – atstovaujantis veikėjas) santykiuose su jo kontroliuojamais teršėjais (pvz., pramonininkais – ekonominės srities atstovais) dažniausiai elgiasi formaliai ir biurokatiškai, ypač jei būna identifikuoti aplinkosaugos normų neatitikties ar įstatymo pažeidimo atvejai. Skirdamas baudą, aplinkosaugos inspektorius ne tik yra neasmenišką ir formaliai laikosi įstatymo raidės (kaip suponuotų Ma-

xo Weberio biurokratijos samprata), t.y. vadovaujasi tvarkos principu ir laikosi formalistinės orientacijos (todėl, kad tokie principai bei orientacijos nusistovėję valdžios institucijose; o tai persiduoda per biurokratinės srities veikėjų santykius). Kita struktūrinė tokių principų bei veiklos orientacijų laikymosi priežastis yra ta, kad net ir niekieno, pavyzdžiui, tiesioginio viršininko, neverčiamas, aplinkosaugos valdžios tarnautojas vadovaujasi numanoma, institucionalizuota, jau norma tapusia nuostata, kad tvarka ir formalumas yra tie orientyrai, kuriais remiasi valdžios institucijų veikla.

Veikėjai, patekę į verslo sritį, savo veiklą grindžia ekonominės plėtros principais; čia dominuoja antrepreneriškumo, verslumo etosas. Jis dominuoja net ir tuomet, kai ūkio sferos veikėjų verslumo, ekonominio apsukrumo tiesiogiai ir nestimuliuoja santykiai, pavyzdžiui, konkurencinė kova su kitais ekonominės sferos veikėjais. Nerašytos rinkos institucinės taisyklės (angliškai neretai apibūdinamos sąvoka – *rules of thumb*) diktuoja antrepreneriškumo dvasią ir nesibaigiančių komercinių sandorių veiklos mechanizmą net ir verslininkams, jau pasiekusiems puikių rezultatų, tarkim, užimant ženklia rinkos dalį ar paleidžiant į rinką naują gaminį ar paslaugą. „Tipiškas“ verslininkas vadovausis šiais, o ne kitais, veiklos principais, būdais ir vertybiniais orientyrais net ir tuomet, jei jo nevers ar neskatins šito daryti kiti ūkio sferos veikėjai – konkurentai, užsakovai, investuotojai. Taigi įvairių institucinių sričių veikėjų orientacijas įtakoja, struktūruoja tiek šiose institucijose nusistovėję veiklos siekiai, principai bei

būdai, kurių laikosi dauguma toje sferoje esančių veikėjų, tiek ir numanomi, latentiniai juos išreiškiantys kodai, kurie rutuliojasi, atsiskleidžia tik praktinės veiklos kasdienybėje, bet ne viešajame diskurse deklaruojamais principais (čia vėl galima nurodyti paralelę – Giddenso teorinius teiginius), apie kurių buvimą galima spręsti iš įvairių išorinių jų pasireiškimų. 1 paveiksle išdėstyti įvairiems veiklos barams (domenams) būdingi bruožai būtent ir atspindi juose nusistovėjusius principus, veiklos būdus ir vertybines orientacijas.

Pastarasis požiūris, kaip ir analitinis „idealių“ domenų išskyrimas, susišaukia su veikale *Ūkis ir visuomenė* (1930; 1978) Maxo Weberio plėtojamu teoriniu teiginiu, kad iš esmės skiriasi politiškai ir ekonomiškai orientuotas žmonių elgesys. Weberio politikos sociologija pagrįsta ekonomikos ir politikos esmių išskyrimu, kurias lemia subjektyvi žmogaus elgsenos prasmė. Ekonomiškai orientuota veikla – tai veikla, kuri pagal savo prasmę siejasi su poreikių ir norų patenkinimu, naudos išgavimu (*Nutzleistungen*). Darbas yra ekonominė veikla tiek, kiek jo dėka individai įkūnija savo sugebėjimą patenkinti poreikius pasitelkiant medžiagas bei įrankius (žr., pvz., Arono interpretaciją; 1967; 1993; 552). Poreikių patenkinimas yra tas tikslas, kuris lemia racionalią ekonominės veiklos organizaciją.

Politika, anot Weberio, apibūdinama kaip žmonių siekis viešpatauti kitų žmonių atžvilgiu. Toks siekių, veiklos tikslų ir principų skirtumas leidžia brėžti koncepcinę skiriamąją liniją tarp ekonomiškai ir politiškai orientuoto elgsio. Tačiau politiniam viešpatavi-

mui užtikrinti neretai reikalingos ekonominės priemonės. Siekiant ekonominės naudos neretai pasitelkiama politinė galia, spaudimas; t.y. egzistuoja politinė ekonomija ir ekonominė politika. Politiškai ir ekonomiškai orientuotos veiklos skyrimas, kaip ir politinės bei ekonominės sričių skyrimas, yra veikiau analitinis nei realybėje aptinkamas „idealiu“ pavidalu (Aron 1967).

Skirtingi žmogaus veiklos tikslai, principai ir būdai, kuriuos struktūrizuoja politinė ir ekonominė orientacija, sudaro prielaidas skirtingiems požiūriams bei įsitikinimams, taigi ir socialinei bei institucinei įtampai. Tokios įtampos pasireiškimo galima tikėtis įvairiausių sričių socialinėje praktikoje. Čia tik fragmentiškai paminėsime keletą pavyzdžių. Pastaraisiais metais daugelyje pasaulio šalių pastebima neoliberali tendencija, skatinanti keisti administracinį-komandinį reguliavimą ir papildyti jį naujais, lanksčiais ekonominiais ir švietėjiškais svertais. Tačiau, kaip rodo įvairių šalių patirtis, permainas (lankstaus ekonominės plėtros ir aplinkosaugos tikslų derinimo linkme) smarkiai stabdo biurokratinei sričiai būdingas polinkis viską planuoti, formalizuoti ir tvarkingai administruoti. Viena vertus, valdininkai retoriškai pritaria teiginiui, kad lankstūs mokesčiai už taršą bei kiti ekonominiai ir švietėjiški svertai galbūt labiau paskatins teršėjus keisti požiūrį ir elgseną, nei administracinis spaudimas, baudos ar kiti komandiniai svertai. Sudarius lankstų reguliavimo režimą ir palankią institucinę aplinką, galima tikėtis, kad taršos ir atliekų mažinimas taps ne priedole, o ta veiklos sritimi,

kurioje verslininkai galėtų išreikšti savo antrepreneriškumą, verslumą.

Nors daugelis valdininkų deklaratyviai pritaria šiam neoliberaliam požiūriui, tačiau savo kasdienėje darbo praktikoje jie neretai vis dar remiasi administraciniais svertais, aiškiais kriterijais bei rodikliais grįstu bei reguliuojamu priemonių planavimu, siekdami numatyti, pavyzdžiui, aplinkosauginių priemonių diegimo terminus, mastą ir rezultatus. Pastebimas netgi valdininkų polinkis planuoti veiklą taip, kad, pavyzdžiui, vandens valymo įrenginiai būtų pastatyti iki jų atstovaujamos valdančios politinės jėgos valdymo kadencijos pabaigos, neatiduodant „laurų“ vėliau ateisiantiems į valdžią politiniams oponentams ir pan. Neretai tokie valdininkų „nuleisti“ planai ir administracinis spaudimas kertasi su pramonininkų verslo strategijomis, technologijų kaitos, atnaujinimo ir verslo investicijų ciklais, trukdo antrepreneriškai derinti gamybos plėtrą ir aplinkosaugą.

Ši struktūrinė dichotomija tarp įvairioms sferoms priklausančių institucijų ir veikėjų orientacijų susišaukia su Romualdo Grigo (1996; 1998) formuluota *socialinių įtampos laukų* koncepcija. R. Grigas akcentuoja, jog imanentiniai įtampos laukai ir priešpriešos egzistuoja įvairiausiose socialinių santykių srityse: demografinėje (pvz., migracija–sėslumas); etnokultūrininėje (tautinė dauguma–mažuma; etnocentrizmas–kosmopolitizmas); dorovinėje (kontrolė–deviacija; altruizmas–egoizmas; atsakomybė–atsakomybės netekimas); ekonominėje (užimtumas–bedarbystė; verslinė iniciatyva–ją niveliuojantys mokesčiai ir kainos; sparti kaita ir inovacijų būtiny-

bė-veiklos konservatyvumas); politinėje (vietinė savivalda-valstybės centrinės institucijos bei centralizacija) ir kt.

Remdamiesi Jamisono (1997) kultūrinės trinties (*cultural tensions*) tarp politikos domenų ir Grigo socialinės įtampos laukų koncepcijomis ir jas sintezuodami, galėtume pasiūlyti *tarpinstitucinių* (arba tiesiog institucinių) *įtampos laukų* koncepciją. Pastaroji, kaip ir minėtų autorių koncepcijos, taip pat atskleidžia tam tikrus imanentinius įtampos židinius, kurie susidaro tarp skirtingoms institucinėms sritims (veiklos barams) priklausančių organizacijų (su joms būdingais skirtingais principais, vertybinėmis orientacijomis ir veiklos mechanizmais).

Tačiau tarpinstitucinių įtampos laukų susidarymo priežastys yra ne tiek kultūrinės (ar veiklos „stiliaus“), kaip Jamisono domenų apibūdinime, bet institucinės. Pavyzdžiui, valdžios institucijoms (biurokratinei sferai) priklausančių veikėjų orientacija į tvarką ir politiką ir formalizmą būtų aiškinamas remiantis biurokratinėje sferoje institucionalizuotais veiklos principais bei veiklos taisyklėmis, bet ne kokiais ypatingais kultūriniais ar vertybiniais skirtumais tarp valdininkų ir likusios visuomenės. Pavyzdžiui, socialinių judėjimų aktyvistai arba akademinės institucijų atstovai, tapę valdžios struktūrų tarnautojais, taip pat ima elgtis formaliau, biurokratiškiau ne tiek dėl kokių nors ypatingų kultūrinių-vertybinių pokyčių, bet todėl, kad vadovaujasi principais ir veiklos būdais, kurie yra institucionalizavęsi – tiek akivaizdūs, tiek numanomi – biurokratinėje sferoje. Čia nesiekiamo empirinio tokios hipotezės patvirtinimo tam

tikrose valdžios, verslo, akademinėse institucijose ar nevyriausybinėse organizacijose. Tačiau net neįgudęs tyrėjas ar šiaip pašalietis, susidūręs, pavyzdžiui, su įvairių Lietuvos ministerijų ar kitų valdžios institucijų atstovais, dažnu atveju („dalyvaujančio stebėjimo“ metu) aptiks minėtų bruožų apraiškas.

Institucinio mokymosi bei institucinių inovacijų koncepcijos plėtotė

Remdamiesi tarpinstitucinių įtampos laukų koncepcija, galėtume išplėtoti ir vadinajamą institucinio mokymosi sampratą, kurią pasiūlė vakarų sociologai ir politologai (pvz., Hajer 1996), ir pasiūlyti originalią institucinės inovacijos sampratą. Plėtodamas Hajerio institucinio mokymosi koncepciją, esu siūlęs (Rinkevičius 2000) įvesti *tarpinstitucinio mokymosi* (tobulėjimo) sąvoką, kadangi tam tikros institucijos tobulėjimas vyksta tada, kai jai atstovaujantys veikėjai pažįsta kitoms sritims būdingus bruožus ir keičia, tobulina savo institucijos veiklą, norėdami sušvelninti tarpinstitucinius įtampos laukus, prisiderinti prie kitų principų, veiklos normų ir būdų (ar adaptuoti juos), siekdami, kad būtų įgyvendinti tam tikri bendri veiklos siekiai, pavyzdžiui, tam tikros srities reformos. Šitaip institucijos, priklausančios kuriai nors sferai, įgyja joms iki tol nebūdingų bruožų.

Pavyzdžiui, tarpinstitucinį mokymąsi aplinkosaugos politikoje galėtume interpretuoti kaip reformų srityje vykstantį derinimąsi tarp biurokratinei sferai būdingo tvarkos bei planingumo siekimo ir ekonominės sferos veikėjams (pvz., pramonininkams) būdingo verslumo, antrepreneriškumo. Ekonominių

aplinkosaugos reguliavimo svertų plėtotė ir diegimas indikuoja tarpinstitucinių mokymų biurokratinės sferos organizacijose, palaipsniui derinant jai būdingą komandinį reguliavimą, administravimą su ūkio sferos veikėjams priimtinesniais ekonominiais motyvais ir vertybinėmis orientacijomis. Šių tendencijų pavyzdžių pastaruoju metu apstu: tai taršos mokėsčių lengvatos įmonėms, diegiančioms aplinkosaugines technologijas; tai institucinė sąranga, įgalinanti prekybą taršos leidimais tarp įmonių, net ir Europos Sąjungos mastu, kuria jau naudojasi ne viena dešimtis Lietuvos įmonių; tai vadinamųjų integruotų taršos prevencijos ir kontrolės leidimų išdavimo institucinių naujovių diegimas sąveikoje tarp įmonių ir jų veiklą reglamentuojančių bei kontroliuojančių aplinkosaugos valdžios institucijų.

Institucinio arba tarpinstitucinio mokymosi pavyzdžių galima aptikti ir ekonominiame domene bei jo sąveikoje su pilietinė visuomene. Pastaruoju metu plinta institucinės naujovės, įgalinančios paprastus visuomenės narius dalyvauti sprendžiant ekologiškai aktualius ūkio plėtos klausimus. Tai – viešas įmonių ekologinio audito rezultatų skelbimas, visuomenės įtraukimas vertinant įmonių plėtos poveikį aplinkai, konsenso konferencijos, piliečių atstovų tarybos ir t.t. Remiantis pasiūlytą tarpinstitucinio mokymosi koncepcija, institucines naujoves galima interpretuoti kaip biurokratinės ir ekonominės sferos organizacijose vykstantį tarpinstitucinio mokymosi, tobulėjimo procesą, kuriuo siekiama patenkinti piliečiams (pilietinei sričiai) būdingą siekį, kad sprendimus priimančios veikėjai demokratiškai tartųsi su visuo-

mane, ją informuotų. Kita vertus, išlieka atviras ir labai opus klausimas: kiek toks tarpinstitucinis mokymasis yra nuoširdus ir giluminis, o kiek – fasadinis „langinių pasigražinimas“ (apie tai žr., pvz., Rinkevičius 2002)?

Remiantis šia argumentacijos gija, galima priartėti prie originalios *institucinės inovacijos* sąvokos. Institucine inovacija galėtume vadinti ne tik institucijų tobulėjimo ir naujovių kūrimo bei diegimo procesą (kuomet mokomasi iš savo institucijos raidos sėkmių bei nesėkmių ir reflektuojama institucijos vidinės vertybių sistemos ir struktūrinės-socialinės organizacijos atžvilgiu). Greta šio proceso vyksta kitas procesas: skirtingoms institucinėms sferoms (domenams) priklausantys veikėjai ir organizacijos siekia įveikti savoje institucinėje terpėje dominuojančių principų ir veiklos būdų neatitikimą kitų institucinių sferų (domenų) atžvilgiu, mažinti tarpinstitucinius įtampos laukus, kuriuos institucijų sąveikos procese kelia besiskiriantys minėtoms sferoms būdingi bruožai – doktrinos, veiklos principai bei etosas. Tokiu būdu institucinių naujovių kūrimą ir diegimą skatina siekis perprasti kituose instituciniuose domenuose vyraujančius bruožus (vertybes, siekius, principus, veiklos būdus) ir juos tinkamai adaptuoti ar modifikuoti savojoje institucinėje terpėje. Be jokios abejonės, tai labai supaprastinta ir ganėtinai pozityvistinė institucinės inovacijos samprata, tačiau žvelgiant į institucijų sąveiką per institucinių įtampos laukų prizmę, atskleidžia plati erdvė tiek akademinėi interpretacijai, tiek praktiniam taikymui.

Aplinkosaugos politikos raida Lietuvoje ir kitose šalyse atspindi įvairius tarpinstituci-

nio mokymosi ir institucinės inovacijos empirinius požymius. Pavyzdžiui, žaliųjų organizacijos bei kiti socialiniai judėjimai ir organizacijos, kurias galima priskirti pilietiniam domeniui, rengdamos tam tikras viešas akcijas, pasitelkia profesionalų verslo ir marketingo instrumentarijų. Jie rengia pilietines akcijas ar socialinio judėjimo veiklos viešinimo visuomenėje modelius pagal principus ir strategijas, būdingas ūkio sferai, ir joje dėl rinkos kovojančioms verslo organizacijoms, kurioms svarbi antreprenerystė, novatoriškumas viešuosiuose ryšiuose (vadinamas „piaru“; angl. *public relations*). Pavyzdžiui, Pasaulinis gyvosios gamtos fondas (WWF) savo reklaminiėje kampanijoje pasitelkia net karališkojo elito atstovo, Edinburgo hercogo, teiginius bei patį jo „embleminį įvaizdį“ (Jamison 1996). Šios organizacijos bei kitų aplinkosauginių pilietinių organizacijų struktūroje funkcionuoja marketingo skyriai, savo pobūdžiu ir mastais prilygstantys multinacionalinių korporacijų marketingo padaliniais. Būtent tokios institucinio mokymosi tendencijos būdingos aplinkosauginėms pilietinėms organizacijoms, siekiančioms atrasti sau naują tapatybę ar, kaip teigia garsus vokiečių sociologas Klausas Ederis (1996), „išsilaikyti besikeičiančioje aplinkosaugos rinkoje“ antrosios aplinkosauginių organizacijų institucionalizacijos bangos akivaizdoje.

Šis rinkodaros institucinių gebėjimų vystymasis pilietinės sferos organizacijose – neatsitiktinis. Jis būtinas didelėms lėšoms sukelti šiandieninėmis sąlygomis. Lėšoms, kurių reikia, siekiant adekvačiai galvoti su aplinką teršiančiomis multinacionalinėmis korporacijomis. Dalyvaudamos diskusijose su

ūkio ir valdžios institucijų atstovais dėl įvairių ekologinio nuosmukio problemų, žaliųjų organizacijos, pavyzdžiui, „Greenpeace“, ne tik teigia „uždaryti“, „uždrausti“, „sustabdyti“. Priešingai, jos vis dažniau pasitelkia profesionalius, beje, labai brangiai apmokamus mokslininkus, tam tikrų viešosios komunikacijos sričių specialistus, kurie diskutuoja su verslo ar valdžios oponentais. Jie tai daro ne tik pasitelkę savo asmenines žinias ir partitį, bet ir vadovaudamiesi mokslo institucijoms (akademinei sferai) būdingais principais ir veiklos mechanizmais: pvz., hipotezių ir prognozių verifikavimu, empirinių rezultatų ar teiginių palyginimu, recenzavimu ir t.t., taip pat verslo sferai būdingomis viešųjų ryšių kampanijomis.

Esama ir atvirkštinių procesų, kuomet valdžios institucijos, imdamosi galimai visuomenėje nepopuliarių ar kontroversiškų sprendimų, grindžia savo veiklą (ar jos retoriką) verslo domeniui arba pilietinei sferai būdingais argumentais bei veiklos būdais.

Vienas ryškesnių tokio pobūdžio pavyzdžių pastarojo meto Lietuvoje – naujos atominės jėgainės plėtros klausimai. Viešajame diskurse praktiškai dominuoja biurokratinio ir ekonominio domeno principai ir etosas:

- a) apie naujų branduolinės energetikos įstatymų priėmimą bei tarpvalstybinių sutarčių su Latvija, Estija ir Lenkija pasirašymą;
- b) apie naujos AE atsiperkamumą, geriausią įmanomą vadybos modelį, kuriam užtikrinti būtinas valstybės institucijų konsorciumas su privačiu verslu (manykime, kad tai atspindi antreprenerystės etosą).

Tiesa, šiuose procesuose esama ir akademiniam domeniui būdingų bruožų (LR Vyriausybė buvo nusamdžiusi ekspertų grupę, kuri turėjo parengti naujosios AE pagrindimą). Čia vėl tinka sąvoka „ekspertizė“. Kita vertus, mokslo domeniui būdingo recenzavimo, kolegialios ir viešai prieinamos diskusijos šiomis aktualiomis visai visuomenei temomis tarsi ir nebūta. Ar tai institucinės spragos, ar „langinių pagražinimas“ tikslingai vyriausybės pasirinktų mokslininkų rekomendacijomis? Tai – kol kas atviras, empiriškai mažai tyrinėtas klausimas. Akivaizdu viena, jog pilietiniam domeniui svarbių visuomenės informavimo ir dalyvavimo principų bei veiklos procedūrų šiame procese stinga. Nei tikslinių viešosios nuomonės apklausų, nei visuotinio referendumo tokiu visuomenei aktualių klausimų, kaip naujos atominės jėgainės statyba, aspektai nebuvo net iškelti į biurokratinio domeno darbotvarkę. Ar visuomenė pritartų tokios atominės jėgainės plėtotėi – tai jau visai kitas klausimas (žr. Balžekienė ir Rinkevičius 2006; Balžekienė 2006).

Šiuo atveju svarbu konstatuoti, kad nagrinėjamu atveju yra išsivyravę biurokratinei ir ekonominei sferai (domenams) būdingi bruožai, o akademiniai ir pilietiniai sferai aktualūs aspektai geriausiu atveju pasitelkiami „langinių pagražinimui“. Nesunku prisiminti, kad Suomijos (Lietuvoje pavyzdžiu laikomos šalies) Parlamente, balsuojant dėl naujos AE statybos, tik nedidele dalimi persvėrė nuomonės „už“, o vieną svarbią politinę frakciją, nestokojančią pilietiniam domeniui būdingų bruožų, šie procesai privertė išeiti iš valdančiosios daugumos.

2006-aisiais pačiame diskusijų dėl naujos atominės jėgainės statybos Belene įkarštyje,

Bulgarijoje, į teismą buvo paduotas pats Ūkio ir energetikos ministras. Daugiausia (žaliesiems bei kitoms pilietinėms organizacijoms „adaptavus“ biurokratinei sferai būdingus veiklos principus ir procedūras) formaliai remiantis poveikio aplinkai vertinimo įstatymo nesilaikymu bei kitais teisiniais argumentais, kuriuos viešame valstybiniame tesime gynė aukščiausios klasės advokatai (be abejo, nusamdyti nevyriausybinų organizacijų). Tai vis atspindžiai to tarpinstitucinio mokymosi procesų ir galimų institucinių inovacijų, apie kurias šiame straipsnyje, deja, galime užsiminti tik fragmentiškai. Koks institucinis sprendimų priėmimo modelis turėtų būti pasirinktas Lietuvoje plėtojant naują atominę jėgainę – tai jau atskiros sociologų, viešosios politikos bei kitų disciplinų mokslininkų ir praktikų svarstymo klausimas. Šiame straipsnyje svarbu konstatuoti, kokių institucinių domenų bruožai vyrauja viešajame diskurse dėl branduolinės energetikos plėtros, o kurie domenai – ypač pilietinis – lieka viešojo diskurso ir institucinių inovacijų nuošalėje.

Išvados

Viešosios politikos formavimo procese bei kituose socialinės sąveikos bei kaitos procesuose galima išvelgti giluminius, imanentinius prieštaravimus, įtampas, kylančias tarp skirtingų socialinės veiklos barų (domenų) – biurokratinio, ekonominio, akademinio ir pilietinio.

Šios analitinės koncepcijos vystymas ir taikymas analizuojant aplinkosaugos institucinės raidos procesus atveria naujas galimybes plėtojant tarpinstitucinės sąveikos tyrimo metodologiją ir institucinių inovacijų sampratą, grįstą sociologinėmis išvalgomis bei sociologine teorija.

Klasikinis Weberio idealių tipų (politiškai ir ekonomiškai orientuotų veiksmų) skyrimas laikytinas teorinėmis ištakomis analizuojant bei interpretuojant institucinių sferų ir tarpinstitucinių įtampos laukų formavimąsi. Giddenso pateikta struktūrizacijos procesų interpretacija plėtoja šias sociologines įžvalgas. Jos padeda atskleisti skirtingiems instituciniams domenams būdingus, socialinių veikėjų bei organizacijų elgesį struktūruojančius, veiklos siekius, principus, mechanizmus ir juos grindžiančias pamatines vertybines orientacijas.

Institucinio mokymosi koncepciją čia siūlome papildyti tarpinstitucinio mokymosi samprata, kurią galima išplėtoti iki institucinės inovacijos originalaus modelio. Institucinę inovaciją siūlome apibūdinti kaip įvairių institucinių sferų (domenų) – biurokratinio, ekonominio, akademinio ir pilietinio – tarpinstitucinių įtampos laukų mažinimo, mokymosi procesą, kuomet, atsižvelgiant į būdingus tarpinstitucinius prieštaravimus, veikėjų bei organizacijų adaptyvios veikos pagalba siekiama mažinti, slopinti šiuos tarpinstitucinės įtampos židinius.

Tokia analitinė koncepcija svarbi ir praktiniu požiūriu. Tam tikrų sričių viešosios politikos formavimo objektu tampa ne tik tam tikros srities probleminiai klausimai, bet ir su jais susiję socialinės organizacijos vienetai, institucinės sferos (domenai) bei su jais susiję įtampos laukai, jų aptikimas, dekonstravimas bei reformos siekiant juos mažinti.

Naujos atominės jėgainės plėtros Lietuvoje atvejis čia pasitelkiamas kaip empirinis institucinių domenų ir tarpinstitucinių įtampos laukų atspindys, kaip tarpinstitucinių įtampos laukų ištakų ir galimų institucinių inovacijų paieškos iliustracija.

LITERATŪRA

Aron R. (1967) *Les Etapes de la Pensee Sociologique* [Rus. leid. *Etapy Razvitya Sociologičeskoy Mysli* (1993)]. Moscow: Progress.

Balžekienė, Aistė; Rinkevičius, Leonardas. 2006. "Nuclear risk perceptions in Lithuanian society: theoretical approaches and empirical insights", *Socialiniai mokslai* 2 (52): 10-20.

Balžekienė, Aistė. 2006. "Socialinis branduolinės rizikos suvokimas: teorinės įžvalgos ir jų refleksija Lietuvos visuomenės požiūriuose į Ignalinos AE" [Sociologijos daktaro disertacija]. Kaunas: Kauno technologijos universitetas.

Donskis L. 1997. *Tarp Karlailio ir Klaipėdos: visuomenės ir kultūros kritikos etiudai*. Klaipėdos universiteto leidykla.

Eder K. 1996. "The Institutionalisation of Environmentalism: Ecological Discourse and

the Second Transformation of the Public Sphere" in Lash S., Szerszynski B. and Wynne B. (eds.) *Risk, Environment and Modernity: Towards a New Ecology*. London: Sage.

Eisenstadt S. N. 1968. „Social Institutions: the Concept" and "Social Institutions: comparative study" in D. L. Sills (ed.) *International Encyclopedia of Social Sciences*, vol. 14: 409-429. New York: Macmillan and Free Press.

Giddens A. 1984. *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.

Grigas R. 1996. "Socialinių įtampų laikai", *Konfliktai ir bendradarbiavimas*. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas.

Grigas R. 1998. *Socialinių įtampų Lietuvoje laukai*. Vilnius: VPU, LFSI.

Giuliani M., Rinkevicius L., Sverrisson A. 1998. "Making Participation Happen: The

Importance of Policy Entrepreneurs” in Jamison A. (ed.) *Technology Policy Meets the Public*. Aalborg: Aalborg University Press.

Hajer M.A. 1996. ‘Ecological Modernization as Cultural Politics’ in Lash S., Szerszynski B. and Wynne B. (eds.) *Environment, Risk and Modernity*. London: Sage Publications.

Jamison A. 1997. ‘Introduction’ in Jamison A. and Ostby P. (eds.) *Public Participation and Sustainable Development: Comparing European Experiences. Pesto Papers 1*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.

Jamison A., Baark E. 1990. *Technological Innovation and Environmental Concern: Contending Policy Models in China and Vietnam*. Discussion paper, Nr. 187. Research Policy Institute, University of Lund.

Jamison A. 1996. “The Shaping of the Global Environmental Agenda: The Role of Non-

Governmental Organizations” in Lash S., Szerszynski B. and Wynne B. (eds.) *Risk, Environment and Modernity: Towards a New Ecology*. London: Sage Publications.

Rinkevičius L. 2002. „Mokslas, visuomenė ir harmoninga raida: paradigmu kaita ar permainų iliuzija?” in Kriščiūnas K. ir Rinkevičius L. (red.) *Mokslas, technologija ir visuomenė: harmoningos raidos paieškos*. Kaunas: Technologija: 87-110.

Rinkevičius L. 2000. “The ideology of ecological modernization in “double-risk” societies: a case study of Lithuanian environmental policy” in Spaargaren G., Mol. A.P.J. and Buttel F. (eds.) *Environment and global modernity*. London: Sage.

Weber M. 1930 [1978]. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley: University of California Press.

ABSTRACT

INSTITUTIONAL DOMAINS, FIELDS OF TENSIONS AND INSTITUTIONAL INNOVATION: A SOCIOLOGICAL APPROACH

This article explores the structural roots of institutional fields of tensions. It singles out four societal domains – bureaucratic, economic, academic, and civic – and elaborates on different doctrines, steering mechanisms and ethos prevailing in such domains. It draws on Max Weber’s concepts of “ideal types” of politically and economically-oriented action as a theoretical predecessor of the concept of domains and institutional tensions. It also draws on Giddens’ interpretation of social structuring processes, and develops a notion of institutional learning by proposing a concept of inter-institutional learning. The recent case of developing a new nuclear power plant in Lithuania is deployed in this article *inter alia* as an illustration of the tensions arising between different institutional domains, as an illustration of dominance of certain principles, steering mechanisms and ethos pertaining to particular institutional domains, e.g. bureaucratic and economic, whereas other domains such as civic are neglected or marginalized. It is also conceived as an example illuminating the opening of possible ways in the search for institutional innovations.

Įteikta 2007 04 15

Pateikta spaudai 2007 06 29

Sociologijos katedra,
Kauno Technologijos universitetas,
K. Donelaičio g. 20-313
Kaunas LT – 44239
Kaunas
El. paštas: Leonardas.Rinkevicius@ktu.lt